

The cultural identity of the followers of Yarsan (an analysis of the current situation and reproduction of this ritual in Kermanshah city)

Jalil Karimi ^{1✉} | Siavash Gholipoor ² | Sajjad parvizi ³

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Razi University, Kermanshah, Iran. E-mail: J.Karimi@razi.ac.ir
2. Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Razi University, Kermanshah, Iran. E-mail: gholipoor.sia@gmail.com
3. Master of Sociology, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Razi University, Kermanshah, Iran. E-mail: sajjad.parvizi@yahoo.com

Article Info	Extended Abstract
Article type: Research Article	Objective: The present article aims to provide a qualitative analysis of the cultural identity of Yarsan followers living in Kermanshah province. Yarsan (Ahl al-Haq) are a religious minority in Iran, Iraq and Turkey, whose main center is Kermanshah province, and in terms of ethnicity, most of them are Kurds, but they also have followers among Turks and Laks. The sociological study of Yarasan and the role of Ahl al-Haq religion in the formation of their cultural identity and how a Yarasan individual considers himself to belong to a specific religious community with a more or less different culture can reveal the importance and function of cultural, linguistic and religious diversity in identity processes. And to show how the less seen and less known cultures and the seemingly faint and unimportant cultural elements play a role in the formation of collective and cultural identities, along with other macro cultural resources such as macro and middle culture. Therefore, the theories of Manuel Castells, Peter Berger, Stewart Hall and Richard Jenkins have been used regarding the issue of identity. According to them, modern identity is not a static and fixed phenomenon, but rather dynamic and fluid and is a process rather than something given in advance. It is social and cultural rather than individual. It is constantly changing and transforming and originates from many sources.
Article history: Received: 29 - 5 - 2024 Received in revised form: 12 - 6 - 2024 Accepted: 9 - 7 - 2024 Published online: 05 - 4 - 2025	
Keywords: <i>Yarasan religion, Ahl-e-Haq, culture of Kermanshah, social life, cultural identity.</i>	
	Method: In order to achieve this goal and to achieve an introspective understanding of this social issue, qualitative methodology has been chosen as the main method. The technique of data collection in this research is in-depth and semi-structured interview, and data was also obtained from observation. Qualitative content analysis is also used for data analysis. The purposeful sampling method and research field was Kermanshah city. In order to carry out this research and in the interview section, a selection was made from among the youth of Yarasan living in Kermanshah based on the criteria of gender, age, occupation, education and descent. These people include 17 people, 10 men and 7 women, and within the range They are between the ages of 18 and 38 and belong to two language groups, Kurds and Laks.
	Results: The religious culture of Yarasan and the adherence of people of rights to it in cases such as participation in ceremonies and rituals such as holidays, participation in charity gatherings, making vows and fasting, and ritual music and the ability to play the tambur instrument, going to holy places, reading books and religious books, Belief in

Donadon, not cutting the mustache (for men) as well as spreading and passing it on to one's children and emphasizing marriage with one of the followers of Ahl al-Haq has been manifested. According to the information obtained from the interviews, it can be concluded that the followers of Ahl al-Haq adhere to these rituals and religious principles, although the amount is relative and not the same among these followers, and as mentioned, according to the factors of gender, age and style. People's lives are variable. From the point of view of the generation that is the subject of this article, the weakening of religious beliefs among the youth of Yarsan and the new generations is an important issue. According to research data, the most important means of intergenerational transmission of this religious culture and cultural socialization are helpers, families and elders. Family has always been one of the most important means of transmitting cultural elements. Ahl al-Haq elders also have a supporting role for the disciples, who perform the duty of holding ceremonies and rituals as well as training the followers. Participating in ceremonies and conducting various religious rituals among the people of Haqq has several functions, including strengthening belief and adherence, as well as creating a sense of solidarity and strengthening group spirit among them. Therefore, it can be said that the driving force of Yarsan ritual and the subsequent cultural identity is basically an internal force and the external source is either absent or very little. Being in the minority and feeling relative deprivation has created a dual approach among the followers of Yarasani, so that some of them deny their Yarasani identity and do not believe in this religion, in contrast to many Ahl al-Haqq, despite accepting the problems, a kind of "identity of resistance" and continue to emphasize that they are right people. Finally, the possibility of reproducing this cultural identity is uncertain. It is through such analyzes that Foucault's implications about life, politics, and developmental changes emerge. As Castells said, cultural identity is built from within power relations.

Conclusion: In an effort to preserve itself, this ritual and its related cultural identity relies only on the driving force within its own group, and this force has an uncertain future due to the social structure, cultural policies and biosphere of Kermanshah, which are mainly centralized.

Cite this article: karimi, j., Gholipoor., S., & parvizi., S. (2025). The cultural identity of the followers of Yarsan (an analysis of the current situation and reproduction of this ritual in Kermanshah city). *Biopolitics and Development*, 1(1), 1-20.

هویت فرهنگی پیروان یارسان (تحلیلی از وضعیت موجود و بازتولید این آیین در شهر کرمانشاه)

جلیل کریمی^۱ | سیاوش قلی پور^۲ | سجاد پرویزی^۳

۱. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. J.Karimi@razi.ac.ir
۲. دانشیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. gholipoor.sia@gmail.com
۳. کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. sajad.parvizi@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده مبسوط
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۰۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۳/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۱۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۱۶	هدف: مقاله حاضر بر آن است که تحلیلی کیفی از هویت فرهنگی پیروان یارسان، ساکن استان کرمانشاه به دست دهد. یارسان (اهل حق) اقلیتی آیینی در کشور ایران، عراق و ترکیه هستند که مرکز اصلی آنان استان کرمانشاه است و از لحاظ قومیت، بیشتر آنان کُرد هستند، اما در میان اقوام ترک و لک نیز پیروانی دارد. مطالعه جامعه‌شناسانه یارسان و نقش آیین اهل حق در شکل‌گیری هویت فرهنگی آنان و اینکه چگونه یک فرد یارسان خود را متعلق به یک اجتماع مذهبی خاص با فرهنگی کم و بیش متفاوت می‌داند، می‌تواند اهمیت و کارکرد تنوع فرهنگی و زبانی و دینی را در روندهای هویتی نمایان کند و نشان دهد که فرهنگ‌های کمتر دیده شده و کمتر شناخته‌شده و عناصر فرهنگی به ظاهر کم‌رنگ و کم اهمیت، به چه صورت در کنار سایر منابع فرهنگی کلان به مانند فرهنگ کلان و میانی، در شکل‌گیری هویت‌های جمعی و فرهنگی نقش دارند. بنابراین از نظریات مانوئل کاستلز، پیتر برگر، استوارت هال و ریچارد جنکینز در باب مسئله هویت، استفاده شده است. به نظر آنها هویت مدرن پدیده‌ای ایستا و ثابت نیست، بلکه پویا و سیال است و فرآیندی است تا چیزی از پیش داده شده. بیشتر از آنکه فردی باشد، اجتماعی و فرهنگی است. مدام در حال تغییر و دگرگونی است و از منابع متعددی سرچشمه می‌گیرد. کلیدواژه‌ها: آیین یارسان، اهل حق، فرهنگ کرمانشاه، زیست اجتماعی، هویت فرهنگی. روش: برای رسیدن به این منظور و به جهت نیل به فهمی درون‌نگر از این امر اجتماعی روش‌شناسی کیفی به عنوان روش اصلی انتخاب شده است. فن جمع‌آوری داده‌ها در این پژوهش مصاحبه ژرف و نیمه‌ساخت یافته بوده و از مشاهده نیز داده‌هایی به دست آمده است. تحلیل محتوای کیفی نیز برای تحلیل داده‌ها به کار رفته است. روش نمونه‌گیری هدفمند و میدان تحقیق شهر کرمانشاه بوده است. برای انجام این تحقیق و در بخش مصاحبه، از میان جوانان یارسان ساکن شهر کرمانشاه و بر اساس معیارهای جنسیت، سن، شغل، تحصیلات و تبار ایلی انتخاب صورت گرفت. این افراد شامل ۱۷ نفر، ۱۰ مرد و ۷ زن، و در محدوده سنی ۱۸ تا ۳۸ و از دو گروه زبانی کُرد و لک هستند. یافته‌ها: این مطالعه با پرسش از وضعیت کنونی هویت فرهنگی پیروان این آیین و وجوه مختلف آن آغاز شده و با بررسی امکان بازتولید آن در چهارچوب زیست-سیاست موجود گفتمان اجتماعی-سیاسی مسلط به پایان رسیده است. در وجه توصیفی، یافته‌ها از هویت فرهنگی چندگانه و ترکیبی پیروان یارسان حکایت دارد و به رغم تأکید آنان بر اهمیت این آیین در بر ساخت هویت فرهنگی، نقش و حضور آن در ذهن و عمل نسل جوانتر کم‌رنگ‌تر شده است. فرهنگ دینی یارسان و پابندی اهل حق‌ها به آن در مواردی مانند شرکت در مراسم و مناسک از قبیل اعیاد، شرکت جمع‌های یاری، اداي نذر و روزه گرفتن و موسیقی آیینی و توانایی نواختن ساز تنبور، رفتن به اماکن مقدس، خواندن دفاتر و کتب مذهبی، اعتقاد به دونا دون، کوتاه نکردن سبیل (برای مردها) و همچنین اشاعه و انتقال آن به فرزندان خود و تأکید بر ازدواج با فردی از پیروان اهل حق، جلوه پیدا کرده است. طبق اطلاعات به دست آمده از مصاحبه‌ها می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که، پیروان اهل حق به این مناسک و اصول دینی پایبند هستند، هر چند که میزان آن نسبی و در میان این پیروان به یک میزان نیست و چنان‌که اشاره شد با توجه به عامل‌های جنس، سن و سبک زندگی افراد متغیر است. از نظر نسلی که مسئله این نوشتار بوده است، کم‌رنگ شدن باورهای مذهبی در بین

جوانان یارسان و نسل‌های جدید موضوع مهمی است. بر اساس داده‌های تحقیق مهمترین وسایل انتقال بین نسلی این فرهنگ دینی و جامعه‌پذیری فرهنگی یارسان‌ها، خانواده‌ها و پیران هستند. خانواده همواره از مهمترین ابزارهای انتقال عناصر فرهنگی بوده‌اند. پیران اهل حق همچنین نقشی حمایت‌گر از مریدان را دارند که وظیفه برگزاری مراسم و مناسک و همچنین آموزش پیروان را ایفا می‌کنند. شرکت در مراسم و برگزاری مناسک مختلف دینی در میان اهل حق‌ها کارکردهای متعددی شامل تقویت باورمندی و پابندی و همچنین ایجاد حس همبستگی و تقویت روحیه گروهی در میان آنان را دارد. بنابراین می‌توان گفت که نیروی پیشبرنده آیین یارسان و هویت فرهنگی متعاقب آن، اساساً نیرویی درون‌شبهه‌ای است و منبع بیرونی یا ندارد یا بسیار کم است. در اقلیت بودن و احساس محرومیت نسبی، باعث ایجاد رویکردی دوگانه در میان پیروان یارسان شده است به طوری که برخی از آنان هویت یارسانی خود را انکار کرده و باورمند به این آیین نیستند، در مقابل بسیاری از اهل حق‌ها با وجود پذیرش مشکلات، نوعی «هویت مقاومت» را اتخاذ کرده و همچنان بر اهل حق بودن خود تأکید دارند. در نهایت امکان بازتولید این هویت فرهنگی در هاله ابهام است. از مسیر چنین تحلیل‌هایی است که دلالت‌های فوکویی در باب زندگی، سیاست و تحولات توسعه‌ای سر برمی‌آورند. همچنان که کاستلز گفته است که هویت فرهنگی از بطن روابط قدرت بر ساخته می‌شود.

نتیجه: این آیین و هویت فرهنگی همزاد آن در تلاش برای حفظ خود، فقط به نیروی پیشبرنده درون‌گروهی خود متکی است و این نیرو با توجه به ساختار اجتماعی، سیاست‌های فرهنگی و زیست‌جهان کرمانشاه که عمدتاً وجهی تمرکزگرایانه دارند، آینده‌ای مبهم پیش رو دارد.

استناد: کریمی، جلیل،، قلی‌پور، سیاوش،، و پرویزی، سجاد. (۱۴۰۴). هویت فرهنگی پیروان یارسان (تحلیلی از وضعیت موجود و بازتولید این آیین در شهر کرمانشاه). زیست سیاست و توسعه، ۱ (۱)، ۲۰-۱.

۱. مقدمه

هویت فرهنگی^۱ «برداشتی از خویشتن است که از عضویت (رسمی یا غیررسمی) در یک گروه اجتماعی نشأت می‌گیرد و بر مبنای انتقال و گسترش دانش، باورها، ارزش‌ها، نگرش‌ها، سنت‌ها و شیوه‌های زندگی معین و مشترکی بین اعضا استوار است» (Rafat jah & Rezaei, 2018). این صورت از هویت بر احساس تعلق فرد به فرهنگ یک قوم، ملت، اجتماع و جامعه‌ای تأکید می‌کند که فرد تحت تأثیر فرهنگ آن قرار دارد، حتی برخی معتقدند هویت در اساس پدیده‌ای فرهنگی است. از همین رو «امروزه سوالات مهم درباره هویت، بیشتر به مسئله فرهنگ باز می‌گردد، این سوالات می‌خواهند همه جا نشانی از فرهنگ ببینند و برای همه هویتی بیابند و بحران‌های فرهنگی را به عنوان بحران‌های هویت مطرح کنند» هویت فرهنگی «همچون شکلی از مقوله‌بندی تمایز ما/ آنان به نظر می‌رسد که بر تفاوت فرهنگی مبتنی است و پدیده‌ای به نظر می‌رسد که با یک فرهنگ خاص در جوهر و ذات، اشتراک دارد» (Kush, 2002: 41-45)

پرسش از کیستی و چیستی از ملاحظات قدیمی ذهن بشر بوده است، اما پس از تغییرات گسترده در زندگی گروهی در جوامع غربی و گسترش صنعتی شدن و شهرنشینی و تحولات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ناشی از آن، هویت به مسئله مهمتری بدل شده است. در فرهنگ‌های سنتی، هویت را نظام‌های خویشاوندی و دینی از پیش تعیین می‌کرده است، ولی با ظهور مدرنیته هویت از تقابل فرد با جهانی سرشار از وابستگی‌های متقابل اجتماعی و نسبت فرد با جهان بیرونی اشیا و به صورت متناقض، برمی‌خیزد. به هر رو، هویت فرهنگی، به معنای خاص، نخستین بار در آمریکا و در دهه ۵۰ میلادی درباره مسئله ادغام مهاجران در این کشور مطرح شد. این نوع از هویت در تجربه‌های تاریخی و جمعی گروه‌ها و افراد جامعه ریشه دارد. هویت فرهنگی در جامعه ایران، به ویژه در دوره معاصر موضوع مهمی بوده است. چه آنگاه که قصد یکسان‌سازی سیاسی یا فرهنگی یا وجه مقاومت فرهنگی روبروی آن بوده چه زمانی که مسئله صرفاً در سطح تکرار اجتماعی مطرح بوده است. کشور ایران و به ویژه استان کرمانشاه تنوع فرهنگی دارد. این استان سکونتگاه پیروان مذاهب مختلف شیعه، سنی، اهل حق، یهودی و دارای تکرار زبانی گُردی، لکی، فارسی و محمل گویش‌های مختلف زبان گُردی است که در قرون متمادی در کنار یکدیگر همزیستی داشته‌اند. یارسان‌ها از قدیمی‌ترین فرهنگ‌های منطقه زاگرس‌نشین بوده‌اند. متون دینی آنان به‌ویژه زبان آن، در سده‌های گذشته زبان ادبی منطقه غرب کشور بوده است که خود مؤید قدمت این آیین و باورمندان آن است.

مطالعه حاضر تلاشی است برای توصیف و تحلیل وضعیت کنونی فرهنگ یارسان و هویت فرهنگی پیروان آن است. پیروان یارسان به دلیل باورهای دینی متفاوت دارای فرهنگ دینی و مناسک ویژه خود هستند، که باعث تمایز آنان در پاره‌ای از جنبه‌های فرهنگی با سایر مردمان استان کرمانشاه و نواحی غربی ایران شده است. این موضوع از یک سو نشانگر غنا و کثرت فرهنگی استان کرمانشاه است و از سوی دیگر باعث به وجود آمدن تضادهای مذهبی و تبعیض و برچسب‌زنی علیه یارسان‌ها شده است. مطالعه جامعه‌شناسانه یارسان و نقش آیین اهل حق در شکل‌گیری هویت فرهنگی آنان و اینکه چگونه یک فرد یارسان خود را متعلق به یک اجتماع مذهبی خاص با فرهنگی کم و بیش متفاوت می‌داند، می‌تواند اهمیت و کارکرد تنوع فرهنگی و زبانی و دینی را در روندهای هویتی نمایان کند و نشان دهد که فرهنگ‌های کمتر دیده شده و کمتر شناخته‌شده و عناصر فرهنگی به ظاهر کم‌رنگ و کم‌اهمیت، به چه صورت در کنار سایر منابع فرهنگی کلان به مانند فرهنگ کلان و میانی، در شکل‌گیری هویت‌های جمعی و فرهنگی نقش دارند. خواه این هویت از نگاه دیگران مثبت و احترام‌برانگیز، خواه منفی و انگ‌خورده باشد. این امر در نحوه زیست، رفتارها و تعاملات درون و برون گروهی آنان تأثیرگذار است. از این رو بررسی توصیفی و تحلیلی بیشتر این آیین، در رفع سوءبرداشت‌ها و نحوه نگرش یارسان به خود از یک سو و نحوه نگرش سایر مردمان و نظام سیاسی به آنان مؤثر است. تا شاید به آنان به عنوان نشانه‌ای برای همزیستی در کثرت و توسعه فرهنگی نگاه شود و در جهت رفع تبعیض‌ها و بهبود زیست‌جهان آنان برنامه‌ریزی صورت گیرد. این موضوع به

¹. Cultural Identity

همگرایی و تعامل بهتر ساکنان استان کرمانشاه کمک می‌کند و باعث تداوم فرهنگ و هویت تاریخی این استان و جامعه بزرگتر می‌شود. از حیث مطالعاتی، کمبود پژوهش‌های جامعه‌شناختی، و نه تاریخی یا الهیاتی، مشهود است. مطالعات جامعه‌شناسانه درباره یارسان می‌تواند نگاهی درون‌نگر و از زاویه دید کشتنگران به دست دهد و همچنین جنبه‌های مختلف زیست فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی آنان را بررسی و شاید ارزیابی کند.

۲. پیشینه پژوهش

بررسی تحقیقات داخلی در زمینه هویت فرهنگی نشان می‌دهد که غالب این تحقیقات با روش کمی و آماری انجام شده‌اند، هرچند استفاده از روش کیفی نیز در شماری از آنان دیده می‌شود. جامعه آماری این مطالعات عمدتاً جوانان و نوجوانان دانش‌آموز و دانشجو بوده است (برای نمونه؛ (Mohammadpour & Tayibinia, 2010)). همچنین بیشتر این تحقیقات تأثیر رسانه‌ها بر هویت فرهنگی، ابعاد مختلف این هویت و تأثیر جهانی شدن بر آن را مورد بررسی قرار داده‌اند. این تحقیقات به اقلیت مذهبی، جنسی، قومی و غیره کمتر توجه نشان داده و تأثیر عامل اقلیت بودن را در هویت فرهنگی مورد پرسش قرار نداده‌اند. به علاوه، درباره هویت فرهنگی یارسان به جز چند مورد زیر، بیشتر مطالعات مرتبط با یارسان‌ها و آیین یارسان بیشتر در حوزه‌های تاریخ، دین‌شناسی و الهیات صورت گرفته است. برای نمونه، مقاله (Aghajari & Asthari, 2013) با عنوان «نگاهی نو به آیین اهل حق با تکیه بر کتاب سرانجام»، به شکل‌گیری دین اهل حق، که شامل مباحثی چون پیدایش، بزرگان و موسسان، اعتقادات و آداب و رسوم است، پرداخته‌اند. روش آنها توصیفی-تحلیلی است که از منابع تاریخی دست اول بهره برده‌اند.

(Haghighi, 2006) رساله‌ای پژوهشی با عنوان «هویت فرهنگی فرقه اهل حق از دیدگاه مردم‌شناسی (مطالعه موردی: شهر صحنه)» انجام داده است. هدف از انجام این تحقیق بررسی و کنکاش در لایه‌های شکل‌گیری هویت فرهنگی این فرقه مذهبی عنوان شده است. رویکرد محقق برای این تحقیق مردم‌شناسی و روش گردآوری داده‌ها مصاحبه با نمونه‌ها بوده است. نتایج نشان می‌دهد که شخصیت جامعه مورد مطالعه، تحت تأثیر عناصر و ویژگی‌های مذهبی شکل گرفته است؛ به طوری که مذهب در همه شئون و زندگی روزمره این مردم جایگاه ویژه‌ای داشته و معمولاً افراد با ویژگی‌های مذهبی فرقه‌ی خود شناخته می‌شوند. اما به طور کلی هویت فرهنگی مردمان اهل حق به ترتیب از «هویت مذهبی، ملی و قومی» تشکیل شده است.

(Imam Jumazadeh & Veisi, 2015) در پژوهشی با عنوان «اهل حق (یارسان) مطالعه مردم‌شناسانه گروهی از شیعیان غالی استان کرمانشاه» با رویکرد توصیفی-تحلیلی به بررسی تاریخ و باورهای پیروان اهل حق پرداخته‌اند. نتایج حاصل از تحقیق آنان نشان می‌دهد اگرچه نمی‌توان در باب شناخت یارسان و باورمندان به آن با توجه به اختلاف نظرهای بسیار میان محققان در باب هویت، زمان و مکان پیدایش آن حکم قطعی داد، اما در هر حال این دین مشترکات فراوانی با دین اسلام و به ویژه مذهب شیعه دارد.

(Fatahpour, 2016) با عنوان «مطالعه موردی فرقه اهل حق»، استراتژی پژوهشی تفهیمی پدیدارشناختی داشته و روش گردآوری داده‌های آن مصاحبه عمیق بوده است. او در این تحقیق به این مسئله می‌پردازد که پیروان اهل حق چگونه توانسته‌اند، رسوم و اعتقادات خود را حفظ کنند. هدف این مطالعه: ۱) شناسایی و توصیف هویت، ایدئولوژی و دشمن پیروان اهل حق از زبان خود آنان و ۲) شناسایی و توصیف هدف و افق آیین اهل حق ذکر شده است. مضمون مرکزی پژوهش فتاح‌پور مناسک دسته جمعی و رفتارهای آیینی بوده است. نتیجه‌ای که او از انجام این تحقیق می‌گیرد این است که کفایت مفهومی طبقه‌بندی‌های سازمان‌های دینی جای بازنگری دارد و نمی‌توان اهل حق را در دسته‌بندی سازمان‌های مذکور قرار داد.

(omidpour & delavari, 2022) در پژوهشی با عنوان «هویت ملی در میان جامعه اهل حق شهرستان دلفان» میزان توجه و گرایش به هویت ملی را در میان پیروان اهل حق بررسی کرده‌اند. روش تحقیق مورد استفاده آنان پیمایش بوده و در شهرستان دلفان استان لرستان انجام شده است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که پیروان اهل حق به مؤلفه‌های هویت ملی نظیر «سرزمین، تاریخ، زبان، ادبیات و مفاخر ملی ایران احساس تعلق شدید دارند و با آنها پیوندی عاطفی ژرفی برقرار می‌کنند». همچنین نتایج پژوهش

نشان می‌دهد که لزوماً بیشینه بودن میزان آگاهی افراد به استحکام هویت طریقتی آنان یا تضعیف و کاهش میزان احساس تعلق به هویت ملی نمی‌انجامد.

اخیراً کتابی توسط (Hosseini, 2022) با عنوان «دین یاری در ایران» منتشر شده است که در آن ویژگی‌های فرهنگی و اعتقادات مذهبی جامعه یارسان را روشن می‌کند. این کتاب، با ترکیب تحقیقات تاریخی و قوم‌نگاری در مورد جامعه یارسان در غرب و شمال ایران، کار میدانی و تحلیل دقیق متون دینی و ادبیات بین‌المللی، جنبه‌های معاصر فرهنگ و زندگی یارسان را که کمتر برای عموم مردم شناخته شده است، آشکار می‌کند و بینش‌هایی در مورد زندگی، سنت‌ها و چشم‌اندازهای آینده آنها ارائه می‌کند.

(Hosseini, 2020) در کتابی با عنوان «یارسان ایران، تحولات سیاسی اجتماعی و مهاجرت»، به این امر می‌پردازد که چگونه محیط‌های سیاسی-اجتماعی بر تحول اندیشه دینی یارسانی تأثیر گذاشته است و چرا باور دینی یارسانی، علی‌رغم مخالفت‌های اساسی با اصول اسلامی، به اسلام وابسته است. همچنین زمینه تاریخی و محیط اجتماعی-مذهبی را در نظر می‌گیرد که در آن باور یارسانی نیروهای مذهبی را برای بقای خود تصاحب می‌کند، اینکه یارسانی‌ها چگونه دین خود را در جامعه اسلامی تجربه می‌کنند و چه تفاوتی در تجارب زیسته آنها قابل توجه است. نویسنده به بررسی چگونگی تأثیر تجربه عبادت بر زندگی واقعی یارسانی‌ها از منظر جامعه‌شناسی، رفتارگرایی، تحلیل محتوا، مطالعات فرهنگی و قوم‌نگاری در ایران و دیاسپورا با تمرکز بر سوئد می‌پردازد. پیروان یارسانی در درجه اول به این دلیل که اجازه تبلیغ و تبلیغ دین خود را در ملاء عام نداشتند، به کسانی معروف شدند که «راز نمی‌گویند»، اما اخیراً شروع به افشای دین خود به ویژه در رسانه‌های اجتماعی کرده‌اند.

(Rahman & Rezania, 2022) در مقاله «تعالی بین بیان و رازداری: دیدگاه‌شناختی انتقادی در گفتمان استعاره دین یارسان»، به دنبال روشن کردن گفتمان استعاره دین اقلیت مخفی یارسان هستند. نتایج نشان داد که گفتمان استعاره یارسان به عنوان یک ضد زبان عمل می‌کند که به‌طور مؤثری محدودیت‌های بیان تحمیل شده توسط جریان اصلی ارتدکس بر آن حاکم است با این حال، پیروان یارسان قادر به بیان ایده‌های غیر قابل بیان و پنهان کردن آنها در تصاویر پیچیده هستند. همچنین ملاحظه می‌شود این مطالعات از منظر جامعه‌شناختی مورد نظر ما به موضوع پرداخته‌اند. همچنین وضعیت کنونی این آیین فرهنگی را بررسی نکرده‌اند. موضوعی که این نوشتار قصد تفحص در آن را دارد.

۳. چارچوب مفهومی

نظریات مانوئل کاستلز، پتر برگر، استوارت هال و ریچارد جنکینز در باب مسئله هویت، مهمترین ایده‌های نظری این حوزه هستند. کاستلز جامعه امروز را جامعه شبکه‌ای می‌داند که هویت در آن «سرچشمه معنا و تجربه برای مردم» است (Castells, 2001: 17). به باور او هویت امری فرهنگی است که کنشگران اجتماعی براساس ویژگی یا ویژگی‌های فرهنگی به ساختن معنا مبادرت می‌ورزند. این ویژگی‌های فرهنگی به منابع دیگر اولویت دارند و از نظر او معنا به منزله یکی شدن نمادین کنشگر اجتماعی با مقصود و هدف کنش او است. از نظر کاستلز ساخته شدن اجتماعی هویت همیشه در روابط قدرت انجام می‌گیرد. او سه صورت و منشأ برساختن هویت را تفکیک می‌کند: هویت مشروعیت‌بخش که نهادهای مسلط جامعه برای سلطه بر کنشگران ایجاد می‌کنند؛ هویت مقاومت که به دست کنشگرانی ایجاد می‌شود که از طرف منطق سلطه بی‌ارزش دانسته می‌شوند یا داغ ننگ بر آنها زده می‌شود؛ و هویت برنامه‌دار که بدین معناست که کنشگران اجتماعی با استفاده از مواد و مصالح فرهنگی در دسترس هویت جدیدی می‌سازند که موقعیت آنها را در جامعه از نو تعریف می‌کند و در پی تغییر ساخت اجتماعی است.

از نظر استوارت هال به هویت باید به مثابه یک «فرآیند» نگریست که هرگز کامل نیست و همیشه در جریان است و درون نظام بازنمایی و گفتمان ساخته می‌شود. هویت روایتی از خود است که برای فهمیدن اینکه چه کسی هستیم درباره خود می‌گوییم. هویت بدون روابط دیالکتیکی با دیگری وجود ندارد و فقط از طریق رابطه با دیگری می‌تواند ساخته شود و فقط به واسطه وجود دیگری است که می‌توان فهمید که ما چه کسی هستیم. از نظر وی هویت باید بر دو محور «همسانی و پیوستگی، تفاوت و گسستگی» اندیشیده

شود. از نظر حال هویت فرهنگی، که مسئله اصلی این تحقیق است، «موضوع شدن همچون بودن» است؛ یعنی چیزی برای همیشه نیست، ریشه ثابتی ندارد که درباره مقصد نهایی آن سخن بگوییم. هویت فرهنگی تاریخ خودش را دارد و این تاریخ تأثیرات واقعی، مادی و نمادین دارد و همیشه از طریق حافظه، تخیل، روایت و افسانه ساخته می‌شود. از این دیدگاه برای تفکر درباره هویت فرهنگی باید حداقل به دو شیوه اندیشید: نخست برحسب یک فرهنگ مشترک که بر اساس آن مردم با یک تاریخ و دودمان مشترک تعریف می‌شوند. دوم به مانند نقاط مشترک دارای نقاط انتقادی عمیق و متفاوت معناداری است که نمی‌توان با بی‌دقتی درباره یک تجربه و یک هویت بدون تصدیق طرف دیگر آن صحبت کرد. از نظر حال تأثیر جریان جهانی شدن بر هویت متناقض است. در عصر جهانی شدن هویت‌ها از مکان‌ها، تاریخ‌ها و سنت‌ها جدا می‌شوند و سیال به نظر می‌رسند و در عین حال که هویت‌ها متأثر از امر جهانی می‌شوند، علاقه جدیدی به امر محلی به وجود می‌آید و در واقع امر جهانی و محلی ترکیب می‌شوند و هویت‌های محلی و جهانی همزمان به وجود می‌آیند. از نظر استوارت حال هویت فرهنگی «تجربیات تاریخی و کدهای فرهنگی مشترکی ارجاع معنا، تحت نفوذ یک دسته‌بندی در حال تغییر و دگرگونی غیر قابل انتظاری در تاریخ واقعی مان فراهم می‌آورد» (Hall & Grossberg, 2021)

برای جنکینز تمام هویت‌ها، هویت‌های اجتماعی هستند و تمایز بین اجتماعی و فرهنگی نیز بی‌معناست. از این رو می‌توان نتیجه گرفت که از نظر او به مانند کاستلز که معتقد است هویت امری فرهنگی است، تمام هویت‌ها فرهنگی هستند. او نیز همچون حال معتقد است هویت باید به صورت فرآیند درک شود؛ یعنی هویت هرگز موضوعی تمام‌شده و نهایی نیست. وی هویت را شامل دو معیار شباهت و تفاوت می‌داند که بدون یکدیگر معنا ندارند. در رویکرد جنکینز تعیین هویت جمعی، تصاویر قدرتمندی از افرادی را به وجود می‌آورد که از برخی جهات به یکدیگر شباهت دارند که این شباهت همراه با تمایز قابل درک است و در برابر تمایز است که شباهت مشخص می‌شود. بنابراین تعریف ما شامل تعریف گسترده‌ای از آنان نیز می‌شود. شباهت ما تفاوت آنان است و برعکس. او همچنین هویت را رابطه دیالکتیکی می‌داند و از دیالکتیک درونی-بیرونی سخن می‌گوید. گروه‌ها اساساً در رابطه با گروه‌های دیگر موجودیت پیدا می‌کنند برای اینکه هم مقوله‌بندی کنند و هم مقوله‌بندی شوند و برای موجودیت یک گروه بازشناسی توسط اعضای خود و کشف و مقوله‌بندی توسط دیگران مهم است و هویت‌ها در این دیالکتیک ساخته می‌شوند (Jenkins, 2017).

منظور برگر از هویت، طریق و شیوه تعریف افراد از خود است و هویت در این معنا بخشی از یک ساختار معین آگاهی است. از نظر او برنامه زندگی منبع و سرچشمه اولیه هویت‌یابی در جهان مدرن است. برنامه زندگی، آن بافت اصلی است که شناخت از جامعه در آگاهی فرد در آن سازمان می‌یابد و در واقع اصل اساسی سازمان‌دهی است و به منبع اولیه هویت‌یابی تبدیل می‌شود. برنامه زندگی خصلتی باز دارد و به شیوه‌ای کاملاً نامعین تعریف می‌شود. به باور برگر زندگی مدرن معمولاً در حد بسیار شدیدی تقسیم‌بندی شده است، به طوری که این بخش‌های گوناگون زندگی روزمره افراد، آنان را به جهان‌های معنایی و تجربی کاملاً متفاوت و غالباً ناسازگار مرتبط می‌کند. این تقسیم‌بندی نه فقط در سطح رفتار اجتماعی نمایان است، بلکه تظاهرات عمده‌ای در سطح آگاهی دارد که خود در تعیین هویت نقش دارد. طبق نظریه برگر فرد در جامعه مدرن در زیست‌جهان‌های گوناگون زندگی می‌کند و بین آنها جابه‌جا می‌شود و این چندگانگی باعث بروز برنامه‌ریزی‌های مختلف از سوی افراد می‌شود، در این برنامه‌ریزی‌ها، هویت افراد نیز شکل می‌گیرد. وجه اساسی چندگانه‌شدن بروز دوگانگی در عرصه‌های عمومی و خصوصی است. نکته دیگری در نظریه برگر که برای این تحقیق مهم است، تأثیر چندگانه‌شدن زیست‌جهان‌های اجتماعی در پدیده دین است. این چندگانه‌شدن وظیفه قدیمی دین به عنوان منبع اصلی معنا در جامعه سنتی را تهدید کرده است و از آن پس، قسمت‌های مختلف زندگی اجتماعی تحت اداره معنایی و نظام‌های معنایی کاملاً ناسازگار درمی‌آیند. این چندگانگی «تأثیری دین‌زدانه» دارد. به این معنا که تسلط دین بر جامعه و فرد را سست می‌کند. برگر مشخصه‌های هویت مدرن را به دلیل چندگانگی جهان‌های اجتماعی، سفر افراد به این جهان‌ها و پدیده برنامه‌ریزی را «مشخصاً باز، تفکیک‌شده، اندیشیده و فردیت‌یافته» می‌داند (Berger et al, 2019).

در مجموع، جامعه‌شناسان از دو گونه هویت شخصی و هویت اجتماعی سخن می‌گویند. این دو پیوند عمیقی با هم دارند.

هویت شخصی به معنای تکامل و رشد شخصی فرد است و هویت اجتماعی خصوصیتی است که دیگران به فرد نسبت می‌دهند. هر چند از نظر جنکینز «هویت فردی یک قضیه معنادار جدا از جهان انسانی افراد دیگر نیست» (Jenkins, 2017: 33). هویت اجتماعی ابعاد مختلف قومی، ملی، فرهنگی، حرفه‌ای، جنسیتی و دینی به خود می‌گیرد. اجتماع از مهمترین منابع تعیین هویت‌های جمعی است. «هویت‌های جمعی از لحاظ درونی همگن یا اجماعی نیستند. آنها می‌توانند تغییر کنند و در واقع تغییر می‌کنند؛ آنها می‌توانند از بافتی به بافت دیگر، از فردی به فرد دیگر تغییر کنند و در واقع تغییر می‌کنند و با وجود این می‌توانند دوام بیاورند و در واقع دوام می‌آورند» (Jenkins, 2017: 178).

با جمع‌بندی نظرات صاحب نظران فوق، می‌توان نتیجه گرفت که، هویت مدرن پدیده‌ای ایستا و ثابت نیست، بلکه پویا و سیال است و فرآیندی است تا چیزی از پیش داده شده. بیشتر از آنکه فردی باشد، اجتماعی و فرهنگی است. مدام در حال تغییر و دگرگونی است و از منابع متعددی سرچشمه می‌گیرد. دیالکتیکی است، بدین معنی که در کنش و کنش متقابل با دیگران و تعامل با خویشان ساخته می‌شود و اینکه محصول شباهت‌ها و تفاوت‌ها، روابط قدرت و بازنمایی است.

۴. روش‌شناسی

هدف این تحقیق تحلیل هویت فرهنگی پیروان اهل حق است. برای رسیدن به این منظور و به جهت نیل به فهمی درون‌نگر از این امر اجتماعی روش‌شناسی کیفی به عنوان روش اصلی انتخاب شده است. فن جمع‌آوری داده‌ها در این پژوهش مصاحبه ژرف و نیمه‌ساخت‌یافته بوده و از مشاهده نیز داده‌هایی به‌دست آمده است. تحلیل محتوای کیفی نیز برای تحلیل داده‌ها به کار رفته است. روش نمونه‌گیری هدفمند و میدان تحقیق شهر کرمانشاه بوده است.

برای انجام این تحقیق و در بخش مصاحبه، از میان جوانان یارسان ساکن شهر کرمانشاه و بر اساس معیارهای جنسیت، سن، شغل، تحصیلات و تبار ایلی انتخاب صورت گرفت. این افراد شامل ۱۷ نفر، ۱۰ مرد و ۷ زن، و در محدوده سنی ۱۸ تا ۳۸ و از دو گروه زبانی کُرد و لک هستند. بر اساس ساختار مسئله تحقیق، چند سوال کلی برای مصاحبه آماده شد که مصاحبه‌شوندگان بر مبنای آنها گفتگو را پیش برده‌اند. همچنین با پیشرفت هر مصاحبه، تعدادی سوال تعقیب‌گر در خلال مصاحبه‌ها طرح شدند. پس از پایان ۱۷ مورد مصاحبه انجام شده اشباع نظری حاصل شد.

جدول ۱. مشخصات مصاحبه‌شوندگان

ردیف	جنس	سن	تحصیلات	شغل	محل تولد	ایل
۱	مرد	۲۵	کاردانی	کارگر صنعتی	دالاهو	گوران
۲	زن	۲۹	کارشناسی	مددکار اجتماعی	دالاهو	گوران
۳	مرد	۳۷	دیپلم	کارگر	کرمانشاه	گوران
۴	مرد	۳۶	کارشناسی	مغازه‌دار	کرمانشاه	سنجایی
۵	مرد	۳۷	کارشناسی ارشد	مدرس موسیقی	کرمانشاه	سنجایی
۶	مرد	۳۲	دکترای حرفه‌ای	دامپزشک	کرمانشاه	گوران
۷	مرد	۲۲	کاردانی	دانشجو	کرمانشاه	گوران
۸	مرد	۲۴	کارشناسی	مدیر فروش	کرمانشاه	گوران
۹	مرد	۳۵	دیپلم	سازگر	بان زرده	قلخانی
۱۰	مرد	۳۰	کارشناسی	اپراتور صنعتی	کرند غرب	گوران
۱۱	زن	۲۴	کارشناسی	بیکار	کرمانشاه	قلخانی
۱۲	زن	۳۴	دیپلم	فعال فرهنگی	کوهدشت	لک
۱۳	زن	۲۵	کارشناسی ارشد	دانشجو	کرمانشاه	سنجایی
۱۴	مرد	۲۸	کاردانی	جوشکار	کرمانشاه	گوران
۱۵	زن	۱۸	دیپلم	بیکار	صحنه	لک
۱۶	زن	۱۹	کاردانی	دانشجو	صحنه	لک
۱۷	زن	۳۸	دیپلم	فروشنده	کرمانشاه	کلهر

۱.۴. مختصری از تاریخ آیین یارسان (توصیف فضای مورد مطالعه)

آیین یارسان یا اهل حق آیینی است کهن که ریشه در باورهای ایران باستان دارد. آیینی التقاطی که باورها و عناصری را از ادیان زرتشتی، میتراپی، مانوی، هندو، بودایی و اسلام به عاریت گرفته است. خاستگاه این آیین در میان کُردهای کرمانشاه و به ویژه ایل گوران است. بنیانگذار آن سلطان اسحاق از اهالی برزنجه اقلیم کُردستان عراق کنونی بوده که به کُردستان ایران مهاجرت کرده است. به نظر، «واژه یارسان از دو بخش یار و سان گرفته است یار به معنای دوست، محبوب، معشوق، آشنا، صحابه و یاری رسان است، و سان در گویش گورانی و پارسی باستان به معنای شاه و سلطان است. بنا به نامه سرانجام، مراد از شاه یا سلطان، مظهر حق و آینه تمام نمای خداوند است. روی هم رفته، واژه یارسان به معنای پیرو حق یا اهل حق است» (Safizadeh, 1982: 22). این دین همچنین به نام‌های یارستان، اهل حق، اهل سر، اهل طایفه، نصیری، آیین حقیقت، آیین یاری و آیین حق نیز مشهور است. پیروان یارسان در کشور عراق به نام کاکه‌بی و در کشور ترکیه به قزلباش مشهور هستند.

متون دینی این آیین عمدتاً به لهجه گورانی زبان کُردی نوشته شده است. کتاب اصلی اهل حق دیوان گُوره (دیوان بزرگ) یا نامه سرانجام نام دارد که شامل اشعار ده هجایی است. متونی نیز به لهجه‌ی سورانی و نیز لکی و زبان فارسی وجود دارد. پیروان اهل حق هر چند معتقدند سلطان اسحاق این آیین را بنا نهاده، اما قبل از سلطان اسحاق چهار شخصیت تاریخی وجود دارند که مورد احترام یارسان‌ها هستند. اولین آنان بهلول ماهی است که در قرن دوم هجری قمری می‌زیسته و پس از او به ترتیب، باباسرهنگ، مبارک شاه لرستانی ملقب به شاه خوشین و بابا ناوس (بابا ناوخاص) ظهور کرده‌اند.

کشورهای ایران، عراق و ترکیه از سکونت‌گاه‌های پیروان اهل حق هستند. استان کرمانشاه در ایران سکونت‌گاه عمده یارسان‌ها است و شهرهای دالاهو و صحنه و روستاهای تابعه این دو شهرستان بیشترین تعداد اهل حق‌ها را در خود دارند. با این حال تقریباً در بیشتر شهرستان‌های استان کرمانشاه جمعیتی از یارسان‌ها حضور دارند. آنان در استان‌های لرستان، تهران، همدان، قزوین، زنجان، گیلان و مازندران، آذربایجان شرقی و غربی نیز ساکنند.

پیروان یارسان از نظر فرهنگی اشتراکاتی با سایر مردمان کُرد و لک و همچنین با فرهنگ ایرانی دارند، اما دارای یک نظام فرهنگی ویژه و خاص نیز هستند که منبعث از اصول و آداب این آیین است. این نظام فرهنگی شامل طیفی از آداب و آیین‌ها، اصول اعتقادی، زبان دینی (زبان متون آنان)، موسیقی و رقص (عرفانی و مخصوص مراسم دینی)، نمادشناسی، ادبیات (شامل کتب دینی)، اسطوره‌ها و اماکن مقدس است.

از نظر تاریخی، به‌رغم نسبت آیین یارسان با دوره‌های ایران باستان و دوره اسلامی، به ویژه دوره خلفای عباسی (Safizadeh, 1996) در قرن هشتم هجری، نواحی کُردستانی شاهد صحنه مهمی در مسلک و آیین اهل حق است. سلطان اسحاق مقنن و موجد یا پدیدآورنده این آیین در هورامان و شهرزور (شازور) و کوه‌های دالاهو به گسترش آیین خود پرداخت و اسرار و روش‌های یارسان را با یاران خود در قالب اشعار کُردی به مردم عرضه کرد و اهل حق‌ها را که تا آن زمان در نواحی مختلف کُردستان پراکنده بودند، جمع کرد و مکتب واحدی تشکیل داد. بیشتر یاران سلطان اسحاق در علوم متداول آن زمان مانند فلسفه و حکمت و نجوم و علوم ادیان و تاریخ ملل، متبحر بودند و توفیق وی هم در این بود. پس از سلطان اسحاق مردان دیگری ظهور کردند و راه او را ادامه داده‌اند. این آیین بعدها در آذربایجان و بغداد و خانیقین و موصل و کرکوک و کُردستان ترکیه و هندوستان و افغانستان و پاکستان، پیروان زیادی پیدا کرده است» (Safizadeh, 1981). محمد مکرری می‌نویسد: سلطان اسحاق فرزند شیخ عیسی که در سده هشتم هجری می‌زیسته، سرزمین‌های هورامان و جوازورد و گوران و کوه‌های دالاهو را که برای پیشرفت کار خود فراخور می‌دانست، برگزید و با گروهی از یاران کُرد زادگاه خود برزنجه و دیه‌های شهرزور را پشت سر نهاد و در پردی‌وَر (در پیرامون دیه شیخان در باختر رودخانه سیروان) فرود آمد. سلطان اسحاق در آنجا نه فقط گروندگان زیادی در میان ایل‌ها و مردم دیه‌ها یافت و راز یارسان را به همه مردم بیاموخت، بلکه در بنیادگذاری هم آهنگی میان مردم اهل حق نیز پیروزی بدست آورد» (Safizadeh, 1982: 25-26).

پطروشفسکی مورخ و خاورشناس روسی می‌نویسد: «ظاهراً ظهور یکی دیگر از فرقه‌های غلات شیعه که در ایران و سرزمین‌های

مجاور و میان آذربایجان و گُردها و فارسی‌زبانان رواج یافت، مربوط به قرن نهم هجری بوده است. اهل این فرقه خویشتن را «اهل حق» می‌نامیدند، ولی ایرانیان شیعه آنان را «علی‌اللهی» می‌خواندند. فرقه «علی‌اللهی» تاکنون نیز در ایران بسط دارد. اهل حق‌ها بیشتر از روستائیان و ایلات و در شهرها پیشه‌وران و کاسبان خرد هستند. در سراسر قرن شانزدهم و آغاز قرن هفدهم میلادی، ترکان آسیای صغیر که از غلات شیعه بوده‌اند علیه امپراتوری عثمانی دائماً علم عصیان برمی‌افراشتند اکنون اهل حق‌ها به فرقه مسالمت آمیزی تبدیل شده‌اند و مرکز عمده ایشان کرمانشاه است» (Petroshevsky, 1984: 325؛ Minorsky, 1986). حشمت‌الله طیبی نیز می‌نویسد «سابقه ظهور و رواج آیین حقیقت بصورت بدعت دینی به قرن سوم هجری می‌رسد، ولی در قرن هفتم هجری با ظهور سلطان اسحاق یا سلطان سهاک که اهل حق او را مقنن و مجدد آیین حقیقت می‌دانند شکل دیگری به خود می‌گیرد و به دنبال استقبال روزافزون طوایف کرد، سلطان اسحاق با ایجاد مکتبی واحد و هماهنگی در تمام مجامع اهل حق که تا آن زمان پراکنده و از هم بی‌خبر بودند توفیق می‌یابد» (Tabibi, 1972: 6).

سلطان اسحاق نقش مهمی در صورت‌بندی آیین یارسان داشته است. وی آداب و رسوم خاصی را وارد این آیین کرد که عبارتند از: ۱- بنای خاندان‌ها و تشکیل و تأسیس آنها برای اهل حق که افراد هر یک از خاندان‌ها بایستی در خاندان خود سر بسپارند ۲- گرفتن روزی سه‌روزه در ایام زمستان ۳- مراسم جوشکستن یا سرسپردن به یکی از خاندان‌ها ۴- انعقاد جم (جمع) و تأسیس جم‌خانه (جمع‌خانه) ۵- تعیین وظایف پیر و دلیل ۶- دستور پرداخت نذرها و نیازها» (Aghajari & Asthari, 2013؛ Hasar, 2024). از دیگر اقدامات سلطان اسحاق تشکیل خاندان‌های حقیقت بود. تعداد خاندان‌ها یازده است که هفت مورد آن در زمان سلطان اسحاق و چهار مورد بعد از سلطان در قرون ۱۱ و ۱۲ هجری تأسیس شد. «خاندان عبارت است از شماری از مریدان که پیر مشخص و دلیل خود را دارند و یک مجموعه تلقی می‌شوند. به عبارت دیگر، خاندان یعنی گروهی تشکلی از سیدها (پیرها) دلیل‌ها و مریدانی که وابسته به همدیگرند» (Ghodarzi & Asghari, 2016: 66). بر هر فرد اهل حق واجب است که در خاندان خود سرسپرده شود. خاندان‌ها در امور اعتقادی و مناسک به طور کلی با یکدیگر مشترکند ولی در بعضی از امور جزئی اختلاف نظر دارند. اسامی یازده خاندان حقیقت به شرح زیر است: ۱- شاه ابراهیمی ۲- یادگاری ۳- خاموشی ۴- عالی قلندری ۵- میرسوری ۶- سید مصطفی ۷- باباعیسی (این هفت خاندان را در قرن ۷ و ۸ هجری سلطان اسحاق تأسیس کرده است) و خاندان‌های ۱- آتش بیگی ۲- شاه هیاسی ۳- باباحیدری و ۴- ذوالنوری (که در قرون یازدهم تا سیزدهم هجری تشکیل شدند).

از وجه عقیدتی، زرین‌کوب اهل حق را وابسته به تصوف و مسلکی عرفانی می‌داند. «از تأمل در مبادی آنها به خوبی برمی‌آید که این طایفه یک فرقه عرفانی بوده‌اند که غیر از تصوف حکمت اشراقی، عناصری از عقاید یهودی و مجوس و مانویه را با بعضی اجزا از افکار و تعالیم شیعه و غلات مخصوصاً دروزیه و نصیری به هم آمیخته بوده‌اند و رفته‌رفته صبغه تصوف در آیین آنها قوی‌تر شده است» (Zarinkoub, 1965: 118). کرین بروک، ایران‌شناس هلندی نیز اهل حق را میراث‌دار صوفیه می‌داند: «هم علویان و هم اهل حق، علی (ع) را بسیار بزرگ می‌دارند و همین باعث شده است که آنها را از زمره غلات شیعه به حساب آورند. نهضت‌های مختلف غلات شیعه که در قرون وسطای اسلامی، عقاید دینی عمومی را هدایت می‌کردند، خود از رموز و هم آرای صوفیه اثر یافته‌اند. بی‌تردید این فرقه‌ها را در شکل امروزی آن نمی‌توان بدون در نظر گرفتن میراث صوفیه فهم کرد. مثلاً هر سه سنت (اهل حق، ایزدی، علوی) رموزها و اصطلاحات صوفیه را بسیار به کار می‌برند و ارزش بسیاری که برای موسیقی قائلند و آن را وسیله تلقی حقایق عالم می‌دانند، ظاهراً در بین صوفیان شکل گرفته یا دست کم ایشان آن را تجویز کرده‌اند» (Kreyenbroek, 2012؛ Kreyenbroek, 2022).

مسلک یارسان «دارای چهار رکن است: پاکی، راستی، بخشش، و نابودکردن غرور و خودپسندی. نخست هر کسی که خود را پیرو مسلک یارسان می‌داند باید پاک باشد. جسم و تن و دل و جان هم باید پاک باشد. پاکی دل آن است که کینه و دشمنی در آن راه نیابد و بخل و آزمندی را با آب مهر و محبت و دوستی بشوید تا دانه حق و حقیقت در آن به وجود بیاید و نیز آب و خاک و آتش را نباید با چیزی آلوده کرد و جسم و جان و جامه را باید پاک نگه داشت. دوم هر کسی باید راست و درست و درستکار باشد و از دروغ و گناه پرهیز نماید و انسان باید در همه کارها عقل و هوش را رهبر جان خود بکند و آنچه به جان و تن زیان می‌رساند، از آن پرهیز کند و

فقط راستی است که او را به پایه بلند و والا می‌رساند. سوم بخشش است که هر کسی باید برای رضای حق به مخلوق کمک کند حذف و از آنچه که حق به او عطا کرده به فقرا و مستمندان ببخشد تا رضایت او را جلب کند. چهارم نیستی است که انسان باید غرور و خودپسندی و هوا و هوس نفسانی را نیست و نابود کند و از خود بیخود شود تا به مقام تسلیم نائل آید» (Safizadeh, 1996: 575).

از نظر اعتقادی «اساس آیین اهل حق، بر مفهوم «دون به دون» (دونادون) یا همان «تناسخ» بنا شده است. واژه «دون» مفهومی ترکی به معنای جامه است. بنا بر اعتقادات یارسان آدمی هزار و یک دون عوض می‌کند و با عبور از جامه‌های گوناگون، جزای کردار گذشته خود را می‌بیند. اگر کردار وی نیک باشد، به جامه متمولین و اگر مرتکب اعمال زشت شده باشد، به جامه فقرا در آمده و دچار ناملایمات خواهد شد» (Abol Bashari & Vakili, 2013) اهل حق نیز مانند سایر مسلک‌های عرفانی اصلاح سبیل را ممنوع می‌دانند و سبیل مردانه برای آنها یک نشانه‌ی مذهبی به شمار می‌آید.

از نظر متون و منابع، ادبیات آیین اهل حق شامل متون مقدس مذهبی، که سخنان بزرگان این آیین و مجموعه‌ای از اصول دین و آداب و مناسک و اعتقادات آنان است. «فرمایش بزرگان مسلک اهل حق اعم از سرانجام و غیره، «کلام» یا «دفتر» گویند و علمای این مسلک هم «کلام‌خوان» دانند. کلام‌ها هم همگی به نظم است نه نثر. کلام سرانجام به گویش گورانی (گُردی هورامانی) و سایر کلام‌ها قسمتی به سورانی و قسمتی به زبان ترکی است و مختصری هم مرکب از فارسی و گُردی و لری» (Elahi, 1964: 3).

از بعد هنری، پیروان آیین اهل حق دارای موسیقی آیینی و دینی خاص هستند که از سایر موسیقی‌های رایج، از جمله باقی نواحی گُردستان متمایز است. این سبک موسیقی که ساز اصلی آن تنبور است، نزد یارسان‌ها دارای تقدس است و جنبه عرفانی دارد. «از داستان آفرینش گرفته تا زمان مرگ و خاکسپاری با مقام فانی، موسیقی در تمامی مراحل تاریخ اسطوره‌ای آیین یارسان نقشی اساسی ایفاء می‌کند. در این آیین، موسیقی نه صرفاً همراهی‌کننده و ضرباهنگ‌بخش مناسک مذهبی، که حتی عنصری روایی در پیشبرد تاریخ اسطوره‌ای است... جایگاه پر اهمیت موسیقی در نظام اعتقادی یارسان، خصلتی روحانی و قدسی به آن بخشیده است. نفوذ این تلقی قدسی از موسیقی را می‌توان در چارچوب اسطوره‌شناسی این موسیقی نیز مشاهده کرد. هفت‌تن گرداننده جهان، خاقان دفاتر مقدس و موسیقی‌اند. مقام‌ها چون آواهایی هستند که از دل تاریخ طنین کلام هفت‌تن را به پیروان آیین یاری می‌رسانند و هر دم رمز یاری را در گوش آنان خوانده و پیمان یاری را محکم‌تر می‌کنند» (Gharmani, 2018: 25).

از وجه مناسکی، بزرگترین عید گروه یارسان، عید روز پادشاهی (عید خاَوَن‌کار یا خاوندکار، عید یاران) است که پس از گرفتن سه روز روزه غار یعنی از دوازدهم بزرگ زمستان تا چهاردهم است و روز پانزدهم به نام روز پادشاهی یا روز سلطان اسحاق گرفته می‌شود. در این روز جمع خانه می‌روند و نیازی (خوراکی) تهیه می‌کنند و پس از خوردن نیاز هر یک به خانه‌های خود بازمی‌گردند و به جشن می‌پردازند. همگی به یاد حق شاد می‌شوند و به خانه‌های هم می‌روند و با یاحق گفتن همدیگر را می‌بوسند و از یکدیگر طلب بخشایش و عفو می‌کنند.

۵. یافته‌های پژوهش

صورت‌بندی یافته‌ها بر مبنای پرسش‌های پژوهش بوده و از توصیف واقعیت هویت فرهنگی شروع می‌شود سپس به امکان بازتولید هویت فرهنگی می‌پردازد. آنگاه به مناسک فرهنگی-آیینی و نقش آن در بازتولید فرهنگی و در نهایت به چالش‌ها و آسیب‌های روبروی این وضعیت آیینی و هویت فرهنگی متناظر آن پرداخته شده است.

۱.۵. توصیف واقعیت: پابندی مذهبی

پابندی به فرهنگ دینی یارسان شامل شرکت در مراسم و مناسک از قبیل اعیاد، شرکت جمع‌های یاری، ادای نذر و روزه‌گرفتن، مصرف موسیقی آیینی و توانایی نواختن ساز تنبور، رفتن به اماکن مقدس، خواندن دفاتر و کتب مذهبی، اعتقاد به دونادون، کوتاه نکردن سبیل (برای مردها) و همچنین اشاعه و انتقال آن به فرزندان خود و تأکید بر ازدواج با فردی از پیروان اهل حق است.

درباره شرکت در مناسک و اجرای مراسم مختلف بیشتر شرکت‌کنندگان تأکید داشتند که در مراسم شرکت کرده و آداب را به جا می‌آورند. مصاحبه‌شونده شماره ۳ می‌گوید: «اگر قسمت باشه و وقت داشته باشم در مراسم شرکت می‌کنم. ما نذر عید خاوندکار را هر سال برگزار می‌کنیم. چون یک نذر قدیمی‌ست که حتما باید انجام بشه.» مصاحبه‌شونده شماره ۱۲ می‌گوید: «به دلیل مشکلات کاری به ندرت در مراسمات شرکت می‌کنم» با این حال، چگونگی و میزان شرکت آنان یکسان نیست و به سبک زندگی شخص و میزان پایبندی و علاقه او به مناسک دینی دارد. نکته‌ای دیگر که باید یادآوری کرد این است که در میان پیروان اهل حق مردان به مناسک بیشتر از زنان پایبند هستند، و نقش محوری در اجرای مناسک را مردها بازی می‌کنند. گویی این آیین، در تناظر با نظام اجتماعی کلان‌تر گرایشی مردمدار دارد.

درباره علاقه به ساز تنبور و موسیقی آیینی اهل حق، غالب مصاحبه‌شوندگان تجربه یادگیری آن را داشتند، برخی از آنان در سطوح بالا آموزش دیده و به صورت حرفه‌ای آن را دنبال می‌کنند. برخی نیز در سطح متوسط و متوسط به پایین با این ساز آشنایی دارند. مصاحبه‌شونده شماره ۱۷ در این باره می‌گوید: «من در حد متوسط تنبور بلد و فرصت نشد بیشتر یاد بگیرم و روزی یکی دو بار تنبور می‌زنم ساز تنبور به اشعار کلام گره خورده و صدای ساز تنبور با کلام‌ها هماهنگ میشه من به عنوان موسیقی بهش نگاه نمی‌کنم. این وسیله، یک واسطه‌ست که باعث میشه من وصل بشم و ارتباط معنوی با کلام‌ها بگیرم» مصاحبه‌شونده شماره ۱۲ که نظری متفاوت نسبت به این موضوع دارد می‌گوید: «راستش تجربه یادگیری و نواختن ساز تنبور رو نداشتم تا حالا و فرصتی هم ندارم که بخوام یاد بگیرم» همه شرکت‌کنندگان نگاه مثبتی به نوای این ساز دارند و موسیقی آن را آرامش‌بخش توصیف کردند و تنبور را نه یک ابزار موسیقایی صرف بلکه دارای جنبه قدسی و معنوی می‌دانند. اگرچه برخی نواختن آن را یاد نگرفته‌اند.

در مورد سفر به اماکن مذهبی و زیارتی، اکثر مصاحبه‌شوندگان اظهار داشتند که به این اماکن سفر می‌کنند، هرچند به خاطر مسائل کاری و فقدان اوقات فراغت کافی کمتر امکان انجام این قبیل امور دارند. مصاحبه‌شونده شماره ۱ بیان می‌دارد: «ما سالی دو تا سه بار به مقبره حضرت سلطان و همچنین بابایادگار می‌رویم و دو سه ماه یکبار به روستای توت‌شامی به دیدار سید نصرالدین می‌رویم. من خودم در قالب گروه‌های ۲۰ تا ۳۰ نفره روز عید خاوندکار به منزل سید نصرالدین می‌روم و تنبور نوازی می‌کنیم» همچنین مصاحبه‌شونده شماره ۹ اظهار می‌دارد: «در حد توان به این اماکن سفر می‌کنم به علت شرایط زندگی کمتر فرصت میشه» با جمع‌بندی اظهارات مصاحبه‌شوندگان می‌توان نتیجه گرفت که بُعد زیارت از اهمیت به نسبت کمتری در میان مناسک برخوردار است. در باب ویژگی ظاهری داشتن سبیل و کوتاه نکردن آن، مصاحبه‌شوندگان مرد همگی دارای سبیل بودند و بر اهمیت آن تأکید کردند. لذا نشانه ظاهری سبیل اهمیت قابل توجهی در میان یارسان‌ها دارد و برخی آن را یگانه وسیله‌ی شباهت درون گروهی و همچنین تمایز بخش خود از سایرین می‌دانند. مصاحبه‌شونده شماره ۴ در این باره می‌گوید: «سبیل برای ما یکی از اساسی‌ترین چیزهاست و حکم ظاهری ما رو داره و نقل هست که میگن کسی که حاضر نیست به خاطر دین خودش یک سبیل رو تحمل کنه قطعاً چیزهای دیگه رو تحمل نمی‌کنه و اگه داشته باشین به شما طعنه می‌زنن چرا که سبیل شما بزرگه و یار اونیه هست که طعنه بشنوه». در رابطه با این موضوع فقط مصاحبه‌شوندگان مرد مورد سوال قرار گرفتند.

در مورد خواندن کتب مذهبی و فهم محتوی آنها بیشتر مصاحبه‌شوندگان اظهار داشتند که کتب را خوانده‌اند و بیشتر مطالب آن را فهم و درک‌پذیر می‌دانند. مصاحبه‌شونده شماره ۵ در این باره می‌گوید: «فهم زبان متون دینی قدیمی سخته ولی من سعی کردم تا حدودی بتونم یاد بگیرم». اما بر این نکته نیز تأکید کردند که خواندن این متون به دلیل داشتن زبانی که در دوران حاضر مرسوم نیست در مواردی دشوار است. برخی نیز به علت عدم آشنایی با زبان این کتب آنها را نخوانده‌اند. برای مثال، مصاحبه‌شوندگان ۱۵، ۱۶ و ۱۷ به علت عدم آشنایی با زبان این متون توانایی خواندن آنها را ندارند ولی از طریق خانواده با مطالب آشنا شده‌اند. و پاسخگوی شماره ۱۶ می‌گوید: «من اصلاً کتب دینی رو مطالعه نمی‌کنم چون که زبانش رو بلد نیستم».

موضوع دوندون را همگی آنان باور داشته و به نظر می‌رسد این اعتقاد دینی ریشه‌ای قوی در میان اهل حق‌ها دارد، به‌طوری‌که اکثر مصاحبه‌شوندگان اظهار داشتند که علاقه‌مند هستند که پس از مرگ و ظهور دوباره در جسم انسانی، یک پیرو دین یارسان باشند.

از جمله پاسخگوی ۱۴ اظهار داشته که: «من به دوندون اعتقاد دارم و برای من که اهل حق هستم سعادت بزرگی ست که دون بعدی هم اهل حق باشم». اظهار علاقه به تناسخ در در جامه یک اهل حق را می‌توان نشانه‌ای از تأکید بر هویت یارسانی آنان تلقی کرد، با این حال افراد به این موضوع به شیوه یکسان نمی‌نگرند برای نمونه پاسخگویان ۱۵ و ۱۶ با وجود اعتقاد به دوندون، این مسئله را «دارای جنبه منطقی ندانسته و صرفاً بر جنبه ایمانی آن تأکید داشته‌اند».

بیشتر مصاحبه‌شوندگان تأکید داشتند که آیین یارسان و فرهنگ او را به فرزندان و نسل بعد از خود انتقال داده و به آنان آموزش می‌دهند و علاقه‌مند هستند که فرزندان آنان نیز پیرو این آیین باشند، هرچند بر این نکته نیز تأکید کردند که در این رابطه در نهایت اختیار پذیرش این دین بر عهده خود شخص است و آنان صرفاً وظیفه انتقال دارند. مصاحبه‌شونده شماره ۱ در این باره می‌گوید: «من دین خودم رو به فرزندانم منتقل می‌کنم و بهشون میگم که این دین توست ولی خودت تحقیق کن و بعد انتخاب کن». اما مصاحبه شونده شماره ۱۶ نظر متفاوتی دارد: «من خیلی مایل نیستم دین یارسان رو به فرزندانم در آینده معرفی کنم، چون انتخاب دین یک مسئله شخصی هست» از این رو مسئله بازتولید این آیین با اما و اگر مواجه است که در ادامه مقاله در باب عوامل آن سخن گفته شده است.

در مورد موضوع ازدواج با فردی یارسانی تقریباً همه‌ی مصاحبه‌شوندگان بر ازدواج درون گروهی تأکید کردند و دین را اولویتی مهم برای انتخاب همسر ذکر کردند. پاسخگوی شماره ۱۰ می‌گوید: «اولویت اول من توی ازدواج این بود که هم دین خودم رو انتخاب کنم به این خاطر که به یک آیین پایبند باشیم. مثلاً در نذر یا مراسم دیگه، اون هم مراسم رو بلد باشه و متفاوت نباشیم. البته خیلی‌ها هم با غیر اهل حق ازدواج کردن و مشکلی ندارن. ولی من تأکید کردم که یارسان باشه تا درآینده مشکلی در زندگی مشترک برامون پیش نیاد.» مصاحبه‌شونده شماره ۶ اظهار می‌دارد: «به ما گفتن که برای پایداری دین اهل حق با هم دین خودتون ازدواج کنین که بچه‌های شما هم توی اون جو و فضا بزرگ بشن. اما خب خیلی‌ها با غیر اهل حق ازدواج کردن. من هم سرم اهل حق هست و این مسئله برام خیلی مهم بود». بیشتر پاسخگویان بر این نکته تأکید داشتند که ازدواج با یک فرد از دین یکسان باعث بروز اختلافات کمتر از جنبه‌ی فرهنگی و باورهای دینی می‌شود. با این همه، نوای مخالفخوان هم وجود داشته است. مصاحبه‌شوندگان ۱۱ و ۷ یارسان بودن همسر را اولویت ندانسته و بر آن تأکید نداشتند. مصاحبه‌شونده شماره ۱۱ می‌گوید: «یارسان بودن یا نبودن در انتخاب همسر برای من اولویت نیست».

مسئله‌ی مهمی که غالب مصاحبه‌شوندگان بر آن تأکید داشتند، کمرنگ شدن باورها و اعتقادات مذهبی در بین نسل جوان اهل حق و عدم پایبندی جدی آنان به فرهنگ دینی یارسان است. مصاحبه‌شونده شماره ۱۰ می‌گوید: «این دین کمرنگ شده و میشه، مثلاً بسیاری از جوانان سبیل رو کوتاه می‌کنن. شاید به خاطر اینکه در عصر جدید کسی دنباله‌رو دین نیست. ولی من بیشتر این مشکل رو کوتاهی بزرگان می‌بینم. ولی خب دین اهل حق از بین نمیره البته باید بزرگان تلاش کنن». آنان این روند را جهانی و مشمول تمامی ادیان و پیروان آنان در جهان امروز یاد کرده‌اند که متعاقباً به پیروان یارسان نیز سرایت کرده و باورهای آنان را تحت الشعاع قرار داده است. همچنین برخی از آنان به مواردی همچون فقدان شناخت کافی والدین و خانواده‌ها از آیین اهل حق و کوتاهی آنان در قبال باورهای فرزندان و برخی نیز به کم‌کاری بزرگان اهل حق در شناساندن این آیین و انجام وظایف خود اشاره کرده‌اند.

با توجه با گفته‌های مصاحبه‌شوندگان درباره پایبندی آنان و سایر جوانان یارسان می‌توان چنین استنتاج کرد که با وجود کمرنگ شدن و پایبندی نه‌چندان محکم به باورها و فرهنگ دینی، به دلیل روند جهانی دینداری در چند دهه اخیر و برخی مشکلات درونی نظیر عدم شناخت کافی خانواده‌های یارسان و قصور بزرگان و پیران این دین، جوانان یارسان هنوز به این فرهنگ و باورها پایبند هستند و سعی در اجرای مراسم و مناسک آن دارند. هر چند این مسئله نسبی است، زیرا از یک جهت این باورمندی در میان همه آنان یکسان نیست و از جهت دیگر به همه عناصر این فرهنگ دینی، به یک میزان علاقه و پایبندی وجود ندارد. بدون آن که قصد تعمیم داشته باشیم، می‌توان گفت که به نظر می‌رسد عواملی مانند جنسیت، سن و سبک زندگی در میزان پایبندی مؤثر بوده باشند. اصولاً مردها در آیین اهل حق به نسبت زن‌ها از باورمندی و آگاهی بیشتری برخوردارند. در میان مصاحبه‌شوندگان افراد سنین بالاتر مذهبی‌تر

بوده‌اند. سبک زندگی عامل دیگری است که میزان پایبندی را تحت تأثیر قرار داده است. افراد دارای سبک زندگی سنتی‌تری بیشتر به دین پایبند بوده‌اند و کسانی که به اصطلاح مدرن‌تر بودند گرایش کمتری را به آیین یارسان اعلام کرده و کمتر در مراسم شرکت داشته‌اند.

۲.۵. سبب‌شناسی امکان بازتولید فرهنگ دینی

این مبحث به سه منبع مهم شناخت و بازتولید فرهنگ یارسان، خانواده، پیران و متون تاریخی و دینی پرداخته است. مصاحبه‌شوندگان بر نقش خانواده به عنوان اولین منبع شناخت و ابزار آموزش آیین خود تأکید کردند. مصاحبه‌شونده شماره ۵ می‌گوید: «من توی خانواده‌ای به دنیا آمدم که هم پدر و مادر یارسانی بودن و تحت آموزه‌های اونها بودم. از لحاظ مسلکی و خیلی چیزها توی تربیت من تاثیر گذاشته، خیلی چیزها برای من ممنوع بوده طبق نظر جامعه و آیین اهل حق. اینکه من چه جوری توی جامعه رفتار کنم از چه چیزهایی پرهیز کنم». همچنین مصاحبه‌شونده شماره ۱۱ گفته است: «منبع شناخت من فقط خانواده بوده و اطرافیانم. از بچگی توی محیطی بودیم که نداری داشتیم رفت و آمد داشتیم با اهل حق‌ها و سیدها به خونه ما می‌اومدن و نذرهارو برگزار می‌کردن». با این همه، نقش خانواده‌ها یکسان نبوده و به میزان پایبندی خانواده به دین و شناخت آنان از آن دارد.

درباره نقش پیران آیین، این نکته باید یادآوری شود آیین یارسان به مانند کلیسا در مسیحیت و روحانیت در اسلام دارای نهادهای مشخص و مدون تربیت مبلغ دین نیست. این آیین ساختار پیری و مریدی دارد که در آن پیران نقش برگزاری مراسم و مناسک و پاسخگویی به سوالات مریدان را بر عهده دارند. خود پیران نیز از پدران خود این آموزه‌ها را فرا گرفته و جانشین پدر خود که او نیز پیر بوده می‌شوند. از این رو، در اینجا نیز باز نقش خانواده در تربیت پیران برجسته است.

بیشتر مصاحبه‌شوندگان به برخی متون و منابع چاپی نیز اشاره کردند که در شناخت و یادگیری آنان مؤثر بوده ولی برخی به علت محدود بودن این منابع و قابل اتکا نبودن آنان نقش این کتب را کمتر برآورد کرده‌اند. مصاحبه‌شونده ۱۲ گفته است: «ما کتاب موثق در مورد بزرگان و تاریخ یارسان نداریم که بخوایم رجوع کنیم و این اطلاعات هم که هست در ارتباطات بین نسلی منتقل شده». مصاحبه‌شونده شماره ۱۴ نیز بر آن است که: «آیین یارسان سینه به سینه اومده و منابع شناخت اون ناقص و یا خیلی کم موجود هست». جهت‌گیری کلی گفته‌های مصاحبه‌شوندگان درباره تداوم بین‌نسلی این آیین و فرهنگ بر نقش مهم خانواده‌ها و در مرحله دوم پیران تأکید دارد. خانواده‌ها و پیران از طریق شرکت دادن نوجوانان و کودکان در جمع‌های یاری و مراسم نذور و آموزش ساز تنبور و موسیقی آیینی به آنان زمینه‌های شناخت و یادگیری را فراهم می‌کنند. در اینجا به نقش مناسک در آموزش و انتقال بین نسلی این فرهنگ و باور تأکید می‌شود. آنان همچنین با ارائه توضیحاتی در مورد تاریخ و اصول دین اهل حق و پاسخگویی به پرسش‌های آنان در این شناخت نقش ایفا می‌کنند. البته باید گفت که نقش خانواده‌ها نیز نسبی است، بدین معنی که به هر میزان که خانواده‌ی فرد شناخت بیشتری از این آیین داشته داشته و بیشتر به آن دین پایبند بوده‌اند بیشتر قادر به آموزش فرزندان خود هستند. عکس قضیه نیز صادق است یعنی هرچه شناخت خود خانواده کمتر باشد یاددهی آموزش نیز کمتر خواهد بود. متون مذهبی، غیر مذهبی و تاریخی یارسان نیز از دیگر منابع یادگیری آنان است که مصاحبه‌شوندگان به آن اشاره کردند هرچند نقش آن را بسیار کمتر می‌دانند.

۳.۵. مناسک و بازتولید فرهنگ دینی یارسان

مهمترین مراسم و مناسک آیین یارسان شامل عید خاوندکار، سفر به اماکن مذهبی و مقبره بزرگان اهل حق، جمع‌نشینی‌ها، تنبورنوازی و کلام‌خوانی و برگزاری مراسم عید نوروز در روستای توت‌شامی (در نزدیکی گهواره) است. همه‌ی مصاحبه‌شوندگان بر اهمیت برگزاری و شرکت در این مراسم و مناسک در پایداری و تداوم و فرهنگ دینی یارسان و بازتولید آن تأکید کرده و آن را ضروری برشمرده‌اند. مصاحبه‌شونده شماره ۱ گفته است: «نوجوانان یارسان که با این آیین آشنایی ندارند از طریق تنبورنوازی و شرکت در مناسک در حال آشنایی هستند. جوانان یارسان به جمخانه می‌روند، دفترخوانی و تنبورنوازی برگزار می‌کنند تا با این دین آشنا بشن» مصاحبه‌شونده شماره ۱۳ اظهار می‌دارد: «وقتی که مردم جمع میشن توی یک مکان زیارتی اتحاد اونها بیشتر میشه و اعتقادات بیشتر

میشه اگر این مراسم و جمع‌ها نباشه دین هم معنی نداره». نظر ناامیدانه نیز وجود دارد. مصاحبه‌شونده شماره ۱۴ می‌گوید: «نسل جدید به این دلیل از دین دور شدن که در مراسم و مناسک شرکت نمی‌کنن در گذشته مراسم باشکوه برگزار می‌شد. خانواده‌ها همه با هم شرکت می‌کردن و بچه‌ها هم می‌دیدن. وقتی شرکت نکنی از اصل خودت دور می‌شی و نمی‌دونی متعلق به کجا هستی و از کدام دین هستی. توی اماکن مذهبی بیشتر هم‌دین خودت رو می‌بینی که از نقاط مختلف میان اونجا و حس خوبی داره چون دیدار یارانه. سفر به این اماکن برای بزرگسالان تجدید دیداره و برای کودکان آشنایی با دین خودشون، ذهینت اونها شکل می‌گیره».

برآیند نظرات مصاحبه‌شوندگان درباره تأثیر مراسم و مناسک در تداوم و بازتولید فرهنگ دینی یارسان بر اهمیت این مراسم از چهار جنبه تأکید دارد. در بعد نخست برگزاری و شرکت در مناسک، باعث تقویت باورها و پایبندی به دین می‌شود. دوم باعث ایجاد ارتباط با دیگران پیروان و تداوم اتحاد آنان است. سوم جنبه آموزشی این مراسم مهم است. چنانکه کودکان و نوجوانان اهل حق از طریق این مراسم، فرهنگ دینی و باورها را فرا می‌گیرند و در آخر اثرات مثبت روحی و معنوی این مراسم و مناسک بر شرکت‌کنندگان است که مصاحبه‌شوندگان به آن اشاره کرده‌اند.

۴.۵. در اقلیت بودن، احساس محرومیت نسبی و باورمندی

با توجه به اظهارات پاسخگویان می‌توان احساس محرومیت نسبی را در میان پیروان یارسان به وضوح مشاهده کرد و بیشتر آنان بر روی این مسئله تأکید داشتند. آنان بر این باور بودند که این محرومیت را هم از جانب دولت و سیستم سیاسی و هم از طرف برخی از پیروان اهل تسنن و تشیع بر آنان اعمال شده و می‌شود. مصاحبه‌شونده شماره ۱ می‌گوید: «پارسال مردم اهل سنت به مردم اهل حق در منطقه دالاهو به خاطر مسائل آبی حمله کردند به ما می‌گفتند نجس و کافر شما باید از این آب استفاده نکنید این آب مسلمانان است و آنها با آن وضو می‌گیرند» مصاحبه‌شونده شماره ۱۱ گفته است: «خیلی‌ها اهل حق‌ها رو کافر و شیطان‌پرست می‌دونن به این علت که نماز نمی‌خونن و اینکه نذرشون قبول نیست چون موقع نذری یک سری دعاها می‌خونن». با این همه، بعضی از مصاحبه‌شوندگان این تبعیض را همه‌گیر ندانسته و به نگرش‌های مثبت و عاری از تعصب نیز اشاره می‌کنند. آنان به این نکته اشاره کردند که بسیاری از پیروان اهل سنت و اهل تشیع با آنان روابط خوبی دارند و یارسان‌ها را به خاطر داشتن دین متفاوت به صورت منفی قضاوت نمی‌کنند، به آنان توهین نمی‌کنند و برچسب نمی‌زنند. مصاحبه‌شوندگان علت این امر را داشتن شناخت کافی و فقدان تعصب مذهبی در میان این گروه از سنی‌ها و شیعیان عنوان کرده‌اند.

مصاحبه‌شوندگان به رسمیت‌شناخته‌نشدن این آیین و هویت آنان از طرف نظام حکمرانی، محرومیت از مشاغل اداری و رسمی، نبود گزینه «اهل حق» در سرشماری‌ها، آزمون‌ها و فرم‌های اداری و طردشدن از جانب برخی از پیروان مذاهب اسلام و «کافر، بی‌دین و نجس» خوانده‌شدنشان از جانب آنان و داغ‌نگ شارب (سبیل)، را مهمترین مصادیق این تبعیض‌ها و محرومیت‌ها برشمرده‌اند. همه مصاحبه‌شوندگان در مورد مسئله عدم رسمیت دین اهل حق و مشکلات مربوط به استخدام تأکید داشته‌اند. برای نمونه مصاحبه‌شونده شماره ۱ می‌گوید: «اهل حق به رسمیت شناخته نمی‌شود. من برای استخدام در نیروهای مسلح درخواست دادم ولی در مرحله عقیدتی به خاطر اهل حق بودن پذیرفته نشدم». شماره ۸ نیز اظهار داشته است که: «من می‌خواستم استخدام نیروهای مسلح بشم ولی در گزینش پذیرفته نشدم چون اهل حق هستم، ولی من رو به سربازی بردن و این من رو آزار میده».

مسائل و مشکلات مربوط به محرومیت و تبعیض و ستیز مذهبی برخی از مردمان اهل سنت و تشیع با پیروان یارسان پیامدهایی را برای هویت فرهنگی و دینی مردمان یارسان داشته است. در اینجا پیروان یارسان درگیر روابط نابرابر قدرت می‌شوند، به‌ویژه زمانی که نهادهای غالب جامعه سعی، در تحمیل ارزش‌های خود بر کنشگران اجتماعی دارد. در مواجهه با این مسئله اهل حق‌ها دو شیوه واکنش را انتخاب و از این رو به دو گروه تقسیم شده‌اند: برخی از این مردمان مشکلات و تبعیض‌ها را پذیرفته و حاضر به انکار یاری‌بودن خود نیستند و به تعبیر کاستلز «هویت مقاومت» را برگزیده‌اند و تاکتیک‌هایی را برای بقا در پیش گرفته‌اند، تا بتوانند در عین پافشاری بر اصول دینی خود، به زیست اجتماعی خود ادامه دهند. اگر چه در موارد جزئی مجبور به خودسانسوری شده‌اند. مواردی

مانند ثبت نام دانشگاه، فرم‌های اداری و غیره از جمله حالت‌های شایع این موضوع هستند. در مقابل، برخی از اهل حق‌ها به خاطر منافع و مصالح، به ویژه در حوزه اشتغال، عدم تحمل سوءبرداشت‌های دیگران، داغ ننگ و همسوس شدن با مذهب اکثریت جامعه از آیین خود خارج شده و پیشینه یارسانی خود را انکار می‌کنند. لازم به یادآوری است که در میان مصاحبه‌شوندگان هیچ کدام جزو دسته دوم نبوده و هیچ‌یک از آنان شغل یا حرفه‌ی دولتی ندارند که این امر می‌تواند نشانه اعتبار دریافت آنان یا دست‌کم تصور آنان از این وضعیت باشد. مصاحبه‌شونده شماره ۴ گفته است: «مشکلات ما بیشتر بحث استخدام و شغل هست و کسانی که استخدام شدن گفتن شیعه هستیم به همسایه می‌گن اگر برای تحقیق او مدن بگیرن شیعه هستیم». و مصاحبه‌شونده شماره ۱۴ و ۱۵ می‌گویند: «دین ما رسمیت نداره و مردمان اهل حق در گزینش‌های دولتی پذیرفته نمی‌شن. بعضی‌ها هم که استخدام شدن دین خودشون رو انکار و خود را شیعه معرفی کردن».

ویژگی گفتمانی مهمی در مصاحبه‌ها به چشم می‌خورد که حول محور دوگانه «ما و آنان» می‌توان صورتبندی کرد. دوگانه ما / آنان در کانون درک مسئله هویت قرار دارد و تمامی هویت‌های اجتماعی بر مبنای «شباهت و تفاوت» شکل می‌گیرند. شباهت میان «ما» و تفاوت با «آنان». هویت فرهنگی «همچون شکلی از مقوله‌بندی تمایز ما / آنها به نظر می‌رسد که بر تفاوت فرهنگی مبتنی است» (Kush, 2002: 143). این شباهت‌ها و تفاوت‌ها همواره ساخته می‌شوند و از پیش تعیین شده نیستند. از نظر استوارت‌هال «بخشی از هویت رابطه بین شما و دیگری است. فقط هنگامی که یک دیگری وجود دارد، شما می‌توانید بفهمید چه کسی هستید» (Hall & Grossberg, 2021: 159).

در اینجا مقصود مصاحبه‌شوندگان از «ما» باورمندان به آیین اهل حق و «آنان» افراد غیر اهل حق به ویژه اهل تسنن و تشیع بوده است. آنان با به کارگیری مفهوم «ما» بر آیین خود تأکید می‌کنند که عامل تمایز با «آنان» است. لذا هویت یارسانی که برگرفته از دین یارسان است بازتولید و بازنمایی می‌شود. این فرایند تعیین هویت دوسویه است. بدین معنا که از طرف غیر اهل حق‌ها نیز به یارسان‌ها نسبت داده می‌شود و نوعی «مرز» برقرار است. اگر چه این مرزها لغزان و ناپایدار هستند.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

ما با تمرکز بر هویت فرهنگی پیروان یارسان و نسبت آن با فرهنگ دینی ویژه آنان، کیفیت پابندی پیروان اهل حق و روش‌های انتقال بین‌نسلی و نقش مناسک را در بازتولید این فرهنگ و همچنین در اقلیت بودن و مشکلات ناشی از آن را در باورمندی آنان به دین و نقش این باورها در شکل‌گیری هویت فرهنگی تحلیل نمودیم. همچنین نقش و اهمیت دیگر منابع فرهنگی هویت‌بخش، شامل فرهنگ قومی و ملی آنان، مورد واکاوی قرار گرفته است. با واکاوی و تحلیل داده‌های حاصل از مصاحبه و همچنین مشاهدات میدانی و براساس رویکردهای نظری، می‌توان چنین نتیجه گرفت که هویت فرهنگی پیروان یارسان یک هویت ترکیبی، چندگانه و سیال است و از منابع فرهنگی مختلف از جمله فرهنگ دینی یارسان، فرهنگ قومی و همچنین هویت ایرانی تشکیل شده است. این هویت در تمام افراد به یک گونه و کیفیت نیست و بر اساس مولفه‌های سن، جنسیت، تحصیلات، سبک زندگی و میزان پابندی خانواده متغیر است.

فرهنگ دینی یارسان و پابندی اهل حق‌ها به آن در مواردی مانند شرکت در مراسم و مناسک از قبیل اعیاد، شرکت جمع‌های یاری، ادای نذر و روزه گرفتن و موسیقی آیینی و توانایی نواختن ساز تنبور، رفتن به اماکن مقدس، خواندن دفاتر و کتب مذهبی، اعتقاد به دوندون، کوتاه نکردن سبیل (برای مردها) و همچنین اشاعه و انتقال آن به فرزندان خود و تأکید بر ازدواج با فردی از پیروان اهل حق، جلوه پیدا کرده است. طبق اطلاعات به‌دست‌آمده از مصاحبه‌ها می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که، پیروان اهل حق به این مناسک و اصول دینی پایبند هستند، هر چند که میزان آن نسبی و در میان این پیروان به یک میزان نیست و چنان‌که اشاره شد با توجه به عامل‌های جنس، سن و سبک زندگی افراد متغیر است. از نظر نسلی که مسئله این نوشتار بوده است، کمرنگ شدن باورهای مذهبی در بین جوانان یارسان و نسل‌های جدید موضوع مهمی است. در حقیقت به‌رغم اهمیت دین در مقام مولفه فرهنگی هویت‌بخش، این نقش

دین در دوران مدرن و با گسترش روند سکولاریزاسیون، با چالش روبرو شده است و دین دیگر منبع اصلی معنا و هویت برای کنشگران اجتماعی نیست. در کنار این واقعیت جهان‌شمول، وجوه خاصی از سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی رسمی و نیز معادلات اجتماعی در شهر کرمانشاه وجود دارد که اهمیت و نیروی هویت‌ساز آیین یارسان را تقلیل داده است.

بر اساس داده‌های تحقیق مهمترین وسایل انتقال بین نسلی این فرهنگ دینی و جامعه‌پذیری فرهنگی یارسان‌ها، خانواده‌ها و پیران هستند. خانواده همواره از مهمترین ابزارهای انتقال عناصر فرهنگی بوده‌اند. پیران اهل حق همچنین نقشی حمایت‌گر از مریدان را دارند که وظیفه برگزاری مراسم و مناسک و همچنین آموزش پیروان را ایفا می‌کنند. شرکت در مراسم و برگزاری مناسک مختلف دینی در میان اهل حق‌ها کارکردهای متعددی شامل تقویت باورمندی و پابندی و همچنین ایجاد حس همبستگی و تقویت روحیه گروهی در میان آنان را دارد. بنابراین می‌توان گفت که نیروی پیشبرنده آیین یارسان و هویت فرهنگی متعاقب آن، اساساً نیرویی درون‌شبکه‌ای است و منبع بیرونی یا ندارد یا بسیار کم است. از این رو می‌توان حدس زد که این انرژی درونی، چنانچه در فحوای سخن گفتگوکنندگان هم دیده شد، به صورت فزاینده‌ای در حال فروکش کردن است.

در اقلیت بودن و احساس محرومیت نسبی، باعث ایجاد رویکردی دوگانه در میان پیروان یارسان شده است به طوری که برخی از آنان هویت یارسانی خود را انکار کرده و باورمند به این آیین نیستند، در مقابل بسیاری از اهل حق‌ها با وجود پذیرش مشکلات، نوعی «هویت مقاومت» را اتخاذ کرده و همچنان بر اهل حق بودن خود تأکید دارند. این تحلیل اهمیت نقش فرهنگ دینی یارسان را در هویت‌یابی نشان می‌دهد و روشن می‌سازد که باورهای دینی اهل حق هنوز می‌تواند منبعی مهم برای هویت‌بخشی پیروان تلقی شود و در مقایسه با پیروان سایر مذاهب که دین‌گریزی در میان آنان به طرز قابل توجهی به چشم می‌خورد و دین نقشی اساسی در زندگی آنان بازی نمی‌کند، یارسان‌ها هنوز بر دین خود تأکید می‌کنند و به ارزش‌های آن باور دارند و کمتر دچار پدیده دین‌زدگی شده‌اند. هر چند این پدیده نسبی است و اهل حق‌ها نیز از آن مبرا نبوده‌اند. دیگر منبع هویت‌ساز پیروان یارسان فرهنگ قومی است. طبق یافته‌ها، عناصر فرهنگی زبان، نوع پوشش و قیافه ظاهری، رقص و موسیقی قومی در میان اهل حق و تأکید آنان بر کُرد یا لک بودن خود، مؤلفه‌هایی هستند که نشانگر اهمیت فرهنگ قومی در هویت‌یابی فرهنگی اهل حق‌هاست. همه مصاحبه‌شوندگان به زبان کُردی و یا لکی (برای مصاحبه‌شوندگان لک) تسلط داشته و برخی از آنان با همین زبان‌ها مصاحبه را انجام دادند. برخی از مصاحبه‌شوندگان کُرد در حین مصاحبه لباس کُردی بر تن داشتند و همچنین تأکید داشتند که دین یارسان از میان مردمان کُرد نشأت گرفته و یارسان بودن از کردبودن جدا نیست.

نکته دیگر در سطح جامعه ایرانی آن است که هویت ملی/ایرانی نیز منبع هویت فرهنگی اهل حق‌ها بوده است. علاقه‌مندی مصاحبه‌شوندگان به موسیقی سنتی ایرانی و ادبیات فارسی و عرفان ایرانی و همچنین اشاره آنان بر ریشه داشتن دین اهل حق در ادیان ایران باستان به مانند میترائیسم و زرتشتی و برگزاری عید نوروز در اماکن مذهبی، شواهدی دال بر تأثیر فرهنگ ملی در هویت فرهنگی آنان هستند. با همه اینها، می‌توان گفت که نگاه ملی/مذهبی گفتمان مسلط در مجموع هم به تکرار فرهنگی نگاه خوشبینانه ندارد و فقط به شرط کارکرد ایجابی آنها به عنوان یک عنصر همسان‌ساز به آن روی خوش نشان می‌دهد و به فرهنگ و آیین یارسانی عمدتاً در چارچوب نوعی هستی اجتماعی-فرهنگی غیر و دیگری می‌نگرد. این نگاه غیریت‌ساز به صورت نامحسوس در میان مردم غیر یارسان کرمانشاه نیز به مرور سرایت کرده و تمایلات یکسان‌ساز و یکدست‌ساز آنان را ترغیب می‌کند. در ادامه این فشارهای ناشی از پراکتیس اجتماعی گفتمان مسلط، خود اصحاب آیین یارسان نیز به تدریج به فرایند دوری از هویت فرهنگی خود و گروش به هم‌رنگی با جماعت بیشینه متمایل شده‌اند. از این رو می‌توان گفت که امکان بازتولید این هویت فرهنگی در هاله ابهام است. از مسیر چنین تحلیل‌هایی است که دلالت‌های فوق‌بومی در باب زندگی، سیاست و تحولات توسعه‌ای سر برمی‌آورند. همچنان که کاستلز گفته است که هویت فرهنگی از بطن روابط قدرت بر ساخته می‌شود.

۷. مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسندگان در این مقاله به صورت برابر است.

۸. منابع مالی

این مقاله به صورت مستقل نوشته شده و برای نوشتن آن، از هیچ سازمانی حمایت مالی دریافت نشده است.

۹. تعارض منافع

بنا به اظهار نویسندگان، در این مقاله هیچگونه تعارض منافی وجود ندارد.

References

- Abol Bashari, P., & Vakili, H. (2013). Hindu and Buddhist thought of reincarnation in Ahl-e-Haq (Yarsan). *Marafet Adyan magazine*, 5(3-19), 67-82. (In persian).
- Aghajari, S., & Asthari, H. (2013). A new look at Ahl al-Haq ritual based on the book of the end. *History of Khwarazmi*, 1 (2), 1_24. (In persian).
- Berger, P., Berger, B., & Kellner, H. (2019). *homeless mind; Renewal and awareness*. Translated by Mohammad Savji. Tehran: Nei Publications. (In persian).
- Castells, M. (2001). *Information Age: Economy, Society and Culture (The Power of Identity)* Volume II. Translated by Hassan Chavoshian, Tehran: New Design Publications. (In persian).
- Elahi, N. (1964). *Barhan al-Haq*. Tehran: Amir Kabir Publications. (In persian).
- Fatahpour, M. (2016). A case study of Ahl al-Haq sect. *Master's thesis in the field of social sciences*, majoring in sociology, Gilan University. (In persian).
- Gharmani, F. (2018). Research on the anthropology of the music of Yarsan of Kermanshah. *Master's thesis in the field of musicology (ethnophycology)*. Tehran University of Art. (In persian).
- Ghodarzi, A., & Asghari, M. (2016). Common and Distinctive Characteristics of Ahle Haq Dynasties. *Journal of Seven Heavens*, 18(70), 63-84. (In persian).
- Haghighi, R. (2006). Cultural identity of Ahl al-Haq sect from an anthropological point of view (case study: Shahr Sahne). *Master's thesis in anthropology*. Boali Sina Hamedan University. (In persian).
- Hall, S., & Grossberg, L. (2021). *The problematic of identity in cultural studies*. Translated by Siavash Qolipour and Alireza Moradi. Tehran: Research Institute of Culture, Art and Communication. (In persian).
- Hasar, R. V. (2024). Canonization and sacred text in the Yārsān religion. *Iranian Studies*, 57(1), 47-72.
- Hosseini, S. B. (2020). *Yārsān of Iran, Socio-Political Changes and Migration*. Springer Singapore.
- Hosseini, S. B. (Ed.). (2022). *Yari religion in Iran*. Palgrave Macmillan.
- Imam Jumazadeh, S., & Veisi, S. (2015). Ahl al-Haq (Yarsan), an anthropological study of a group of Ghali Shiites in Kermanshah province. *Shi'ite Studies*, 13(50), 103-134. (In persian).
- Jenkins, R. (2017). *Social identity*. Translated by Nazanin Mirzabigi. Tehran: Aghaz Publishing.
- Kreyenbroek, P. (2012). Three Yazdi, Ahl-e-Haq and Alavi villages in Kurdistan. Translated by Mustafa Dehghan. *Maarif magazine*, 20(3), 54-75. (In persian).
- Kreyenbroek, P. G. (2022). The Religious Textual Heritage of the Yārsān (Ahl-e Haqq). *Oral Tradition*, 35(2), 331-40.
- Kush, D. (2002). *The concept of culture in social sciences*. Translated by Fereydoun Vahida, Tehran: Vahida Publications. (In persian).
- Minorsky, V. F. (1986). *Ahl-i Haqq*. In M. Th. Houtsma, T. W. Arnold, R. Basset, & R. Hartmann (Eds.), *Encyclopaedia of Islam First Edition (1913–1936)*.
- Mohammadpour, A., & Tayibinia, M. (2010). Factors affecting the cultural identity of Asadabad students. *Youth research, culture and society*, -(5), 53-74. SID. <https://sid.ir/paper/144778/fa>. (In persian).
- omidpour, S., & delavari, A. (2022). National Identity among the Ahl-e-Haqq of Delfan City. *National Studies Journal*, 23(92), 113-140. [doi: 10.22034/rjnsq.2022.343235.1407](https://doi.org/10.22034/rjnsq.2022.343235.1407). (In persian).

- Petroshevsky, I. (1984). *Islam in Iran: from Hijra to the end of the 9th century*. Translated by Karim Keshavarz. Tehran: Payam Publications. (In persian).
- Rafat jah, M., & Rezaei, M. (2018). An Analysis of the Cultural Identity of the Female Dormitory Students A comparative study of the public and private dorms in Tehran. *Women's Studies Sociological and Psychological*, 16(4), 109-148. doi: [10.22051/jwsps.2019.21923.1814](https://doi.org/10.22051/jwsps.2019.21923.1814). (In persian).
- Rahman, V. H., & Rezaia, K. (2022). Transcendence between Expression and Secrecy: A Critical Cognitive Perspective on the Metaphorical Discourse of Yārsān Religion. *Iranian Studies*, 55(3), 791-811.
- Safizadeh, S. (1981). *Ahl al-Haq celebrities*. Tehran: Tahori Publications. (In persian).
- Safizadeh, S. (1982). *Scattered writings about Yarasan (Ahl al-Haq)*. Tehran: Khorrami Publications. (In persian).
- Safizadeh, S. (1996). The last letter or the words of the treasury; One of the texts of the ancients (Ahl al-Haq). Tehran: Hirmand Publications. (In persian).
- Tabibi, H. (1972). The origin of the beliefs of the Ahl al-Haq Kurds; Sociological study about families of truth. *Journal of historical reviews*. 5(7), 49-66. (In persian).
- Zarinkoub, A. (1965). *The value of Sofia's heritage*. Tehran: Aria Publications. (In persian).